

УДК 37(477)(092)

**ПИТАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГА
НИКИФОРА ЯКОВИЧА ГРИГОРІЙВА
(1883–1953 рр.)**

Моргай Лілія, доктор філософії, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-6550-1389

E-mail: morgai.liliya@gmail.com

У статті висвітлено внесок видатного педагога, історика і громадського діяча України – Никифора Яковича Григорієва. Обґрунтовано вклад педагога в процес українізації освітнього процесу. Проаналізовано підручники та навчальні книги українською мовою з метою просвіти народу та формування його національної свідомості. Виокремлена оцінка викладання початкової освіти та методики викладання української мови та історії у спадщині педагога. Узагальнено загальнопедагогічні погляди Н. Григорієва, які базувалися на соціально-виховних та педагогічних ідеях педагога: створення національної школи; уміння формувати та зберігати національну культуру; повага до рідної мови та історії України та ін.

***Ключові слова:** Н. Я. Григорієв, початкова освіта, видавнича діяльність, українізація освітнього процесу, Міністерство народної освіти, міністр освіти Української Народної Республіки, документ «Школи на Україні», Український громадський комітет.*

**PRIMARY EDUCATION ISSUES IN THE CREATIVE
HERITAGE OF THE UKRAINIAN EDUCATOR
NIKIFOR YAKOVICH GRIGORIYEV
(1883–1953)**

Morhai Liliia, PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-6550-1389

E-mail: morgai.liliya@gmail.com

In the article, there is a list of contributions from a prominent teacher, historical, and community member of Ukraine – Nikifor Yakovich Grigoriyev. The contribution of the teacher to the process of Ukrainization of the educational process has been grounded before the hour of his transfer to the seat of the Ministry of Education of the Ukrainian People's Republic in the office of the head of the People's Ministries of V. Golubovich. The manuals and books in the Ukrainian language with the help of educating the people about the formulation of their national consciousness have been analyzed. The assessment of the pedagogical study and methods of the study of the Ukrainian language and history decline was made.

It is noted that N. Hryhoriyiv took a course on the revival of education, namely: primary education, native language, customs, and traditions in educational institutions. This period is characterized by the study of the Ukrainian language in primary school, the teaching of the Ukrainian language in teachers'

seminaries, the creation of Ukrainian gymnasiums.

The purpose of the article is to highlight the issues of primary education in the creative heritage of the Ukrainian teacher Nikifor Yakovlevich Hryhoriyiv (1883–1953).

To write the article, we used the following methods: periodization – to determine in accordance with reasonable criteria for the selection of periods of educational activity of the scientist; method of reconstruction – to reproduce the socio-cultural and socio-political context of educational development; interpretations – for creative rethinking of pedagogical ideas of N. Grigoriev taking into account modern educational and organizational-pedagogical tasks.

N. Hryhoriyiv's activity as the Minister of Education of the Ukrainian People's Republic was aimed at the nationalization of the public education system, which could educate a new generation of conscious citizens of Ukraine. After becoming the Minister of the Ukrainian People's Republic, in 1918 the teacher introduced compulsory teaching in schools in the Ukrainian language and issued a document "Schools in Ukraine", which testified to the opening of schools in 39 settlements of Ukraine.

Keywords: *N. Ya. Grigoriyev, primary education, view of activity, Ukrainianization of the education process, Ministry of Public Education, Ministry of Education of the Ukrainian People's Republic, document "Schools in Ukraine".*

Сучасний стан розвитку Української держави позначений великим інтересом суспільства до своєї минувшини – історії, науки, культури. Зросли і прагнення науковців до пізнання освіти, педагогічної науки, її історії, завдяки чому нагромаджуються історико-педагогічні знання як основа теорії і практики виховання, навчання, національної освіти та шкільництва.

Важливу роль у виконанні освітніх завдань сучасності загалом та розвитку громадянської освіти зокрема відіграє вивчення, наукове осмислення та об'єктивна оцінка історико-педагогічних надбань минулого, повернення із забуття імен вітчизняних просвітників, педагогів, культурних діячів, які своєю діяльністю закладали підвалини української державності; подвижників українського відродження і національної освіти.

Розвиток вітчизняної педагогічної науки, сучасне осмислення та об'єктивне вивчення історико-педагогічних явищ досліджуваного періоду подано у працях дослідників історії української педагогіки: Л. Березівської, Л. Ваховського, Т. Гавриленко, Н. Гупана, І. Зайченка, Н. Коляди, Т. Кочубей, О. Кравченко, Е. Панасенко, О. Петренко, О. Заболотної, Н. Сейко, О. Сухомлинської, В. Федяєвої та ін.

Мета статті – висвітлити питання початкової освіти у творчій спадщині українського педагога Никифора Яковича Григорієва (1883–1953 рр.).

Для написання статті, ми використали методи: періодизації – для визначення відповідно до обґрунтованих критеріїв виокремлення періодів освітньої діяльності вченого; метод реконструкції – для відтворення соціокультурного і суспільно-політичного контексту розвитку освіти; інтерпретації – для творчого переосмислення педагогічних ідей Н. Григорієва з урахуванням сучасних просвітницьких та організаційно-педагогічних завдань.

Никифор Якович Григорієв (псевдонім Г. Наш, Григорієв-Наш, Григорій Наш) – український педагог, учитель початкових шкіл, історик, громадський та політичний діяч, журналіст, публіцист, доктор соціології. Народився 9 лютого 1883 р. у с. Бурти (нині Шполянський район, Черкаська область). З 1905 р. педагог розпочинає працювати учителем історії, починає розробляти нові підходи для вивчення історії України в початковій школі [9].

Революційні зміни, які відбулися 1917–1921 рр. представили перед науково-

педагогічною інтелігенцією завдання набагато ширші та складніші, ніж це було до того. Значна частина професорсько-викладацьких корпорацій, дбаючи про підвищення рівня національної свідомості й поширення серед українців наукових знань з початкової освіти, історії, мови, літератури, економіки, географії, культури та прав, а також збереження багатой історико-культурної спадщини, формування любові й поваги до всього українського, наполегливо працювала у цих напрямках, використовуючи з цією метою усне і друковане слово.

У 1917 р. в Україні набрав масовості рух за українізацію культурно-освітнього життя, зокрема створення національної початкової, середньої і вищої школи. На противагу цьому проросійські сили розгорнули кампанію по дискримінації української ідеї і недоторканості наявної освітньої системи. Політика в освітній галузі досить часто призводила, з одного боку, до поділу населення за національною ознакою, а з іншого – до консолідації українців [12, с. 253].

Вагомі кроки у цьому напрямі були зроблені професурою молодих українських університетів у серпні 1917 р. – на секції вищої школи II Всеукраїнського вчительського з'їзду І. Огієнко зробив доповідь про «Найперші завдання української філології», а на пленарному засіданні виступив із темою «Рідна мова в школі».

У 1917 р. у системі української освіти, як і у більшості галузей життя країни, розпочалися революційні зміни. Ці зміни були зумовлені приходом до влади нових сил. У 1917 р. III Універсалом, який був прийнятий 7 листопада 1917 року в Києві, проголошено владу Української Народної Республіки.

Знаючи, що головним осередком у процесі українського державотворення є українізація, Н. Григоріїв взяв курс на відродження освіти, а саме: початкової освіти, рідної мови, звичаїв, традицій у навчально-виховних закладах. Саме цей період характеризується вивченням української мови у початковій школі, викладанням української мови в учительських семінаріях, створенням українських гімназій.

Саме Н. Григоріїв зробив першу спробу започаткувати нову систему шкільної історичної освіти, що базувалася б на традиціях українського життя і пізнавальних потребах самої дитини. Основні праці педагога – «Основи націознання», «Українська національна вдача», «Джерелознавство», «Соціалізм і національна справа», «Весна української революції» та «Спогади “Руїтника”» [6, с. 436].

Спробуємо окреслити повсякдення педагогічного процесу в Україні революційної доби за допомогою циклу публікацій у журналі «Світло» (1911–1912 р.) та «Спогади “Руїтника”», що була опублікована педагогом у 1937 році у Чехословаччині.

У публікації «Світло» 1912 р. Н. Григоріїв характеризує тих учителів, з якими йому довелося зустрічатись, та ділить учительство на наступні категорії: 1) звичайних учителів; 2) ретельних учителів; 3) чиновників; 4) хазяїв; 5) волоцюг; 6) «печериць». Критерії віднесення вчителя до тієї чи іншої категорії надзвичайно цікаві, тому вважаємо за доцільне навести розлогі цитати з праці Н. Григорієва [4, с. 8].

Н. Григоріїв до «звичайних» учителів відносить тих, хто «...живе самостійно, ні з ким знайомства не веде, знає тільки свою школу. “По совісті” проходить програму, але за межі її не виходить. Нових методів, способів навчання не знає, бо взагалі ні педагогічною, ні якою іншою літературою не цікавиться. Хіба що жінка “Ниву” або “Родину” передплачує. В селі живе, а села не знає. Часом лиш у свята зайде до батюшки чи до писаря “посидить”. Це звичайно тиха, спокійна людина, яка більше

всього боїться інспекторської ревізії та попівського доносу. Ніщо, крім школи з офіційного боку та “жалування”, її не цікавить. Такий тип, можна сказати, переважає» [9].

Про «ретельних» учителів Н. Григоріїв так писав у своєму «Автобіографічному нарисі»: «...дана когорта педагогів пішла працювати у село задля просвітницької діяльності. Золотою серединою між учителями “звичайними” та “ретельними” є тип “совісний”. У нього добре проходить навчальна програма. Він напихає дитячі голови зайвим баластом, але що потрібне й корисне, – то добре діти знають. Мають розумний, а не забитий вигляд. Всякими хитрощами “совісний” учитель навчить дітей і українському читанню, хоч би й як інспектор пильнував. Робиться це законним шляхом. До прикладу на уроках церковно-слов'янської мови читаються євангелія з українським перекладом; на уроках співу навчаються українські пісні по фонетичному правопису» [9].

Щодо характеристика «учителя-чиновника», то педагог зазначав: «...тип учителя-чиновника досить відомий і, на жаль, досить поширений. Це “всякі” виключені за ліносьть семінаристи, гімназисти. Вони носять завжди “гудзики”, грають в карти з попами, мріють переїхати на службу. Испити у них проходять з “фокусами” і часто зі “скандалами”» [9].

«Учитель-хазяїн», за баченням Н. Григоріїва, «...ще з молодих літ доглядав за чудовим фруктовим садом, пасікою, маленькою оранжереєю й парниками. Школярі йому копають грядки на городі, висаджують дерева, збирають городину, а по закінченню праці, “на хазяйство” учитель дає учням всякого насіння, різного роду щепів, корінців. Тут хазяйство не шкодить науці, а йде поруч з нею і допомагає їй» [9].

Н. Григоріїв ділить «вчителів-волоцюг» на кілька підкатегорій: «...є тимчасові і вічні. До тимчасових належать семінаристи, що мандрують з школи до школи, вишуковують собі заможененьку панянку. Всі вони дивляться на своє учительство, як на кару Божу, і учительське становище вважають нище своєї гідності, кепкують з нього і вихваляються, що “скоро” кинуть учительську посаду. Користі з них нема, а шкода велика. Роботу свою вони ведуть так погано, що навіть невибаглива інспекція мусить ганяти їх з одного місця на друге, аби не зіпсувати репутації школи. До вічних волоцюг належать ті, що по своїй натурі не мають сили сидіти довго на одному місці» [9].

Підводячи підсумки про різні типи учителів, педагог описує ще одну категорію – так званих «печериць», і характеризує їх: «...це дідки, які ще “за царя Темка, як була земля тонка” осіли на учительській посаді і вважають, що за давністю літ мають законне право нічого не робити, а лиш справно одержувати жалування. Таке то є тепер учительство. Є добрих і лихих чимало. До того слід не забувати, що умови життя часто й гарних людей зводять на нівець. Життя в глухій кутку без доброго товариства, пхає до першої ліпшої людини, яка не полінується промовити до учителя слово, і часто учителі мимохідь піддаються тим “друзям”, яким посилає їх доля в цих закутках» [9].

В університетах обов'язково для вивчення вводились такі предмети, як: українська мова, географія, історія України, історія української літератури.

За ініціативи Н. Григоріїва 1919 р. були впроваджені тимчасові програми для початкових шкіл, за твердження яких пропонувалося вже з третього року навчання викладати молодшим школярам пропедевтичні курси географії у зв'язку з краєзнавством та історією України. Ці курси були призначені для охорони пам'яток

історії та культури. Було видано спеціальний циркуляр для залучення до цього вчителів і створено спеціальну комісію з охорони пам'яток старовини. Було відкрито перший Державний український університет у м. Києві, а в Кам'янці-Подільському – другий [9].

На посаді міністра освіти Н. Григорієв 7 серпня 1919 р. видає наказ, у якому говорилося, що в школах усіх типів і культурно-освітніх установах, підпорядкованих міністерству освіти, протягом 2 тижнів необхідно було вилучити застарілі з науково-педагогічної точки зору підручники, які тенденційно висвітлювали історію і культуру України. У списку з 44 назв були такі, як: «История Малой России» М. Погодіна, «История государства Российского» М. Карамзіна тощо [1].

Після вилучення зазначених видань, у бік Н. Григорієва полилась хвиля невдоволень. Одним із прикладів невдоволення є стаття відомого громадсько-політичного діяча А. Ніковського «Національний большевизм». Особливе обурення він висловив щодо заборони роману Г. Сенкевича «Огнем і мечем» й поеми О. Пушкіна «Полтава», наголосивши, що дії Н. Григорієва, як міністра освіти і педагога, є ганебним «походом проти літератури і культури». Водночас він сам сформулював мотивацію міністра, наголосивши, що той «нищить усю ту літературу, котру поки що нема сили й енергії прийняти в правильнім толкуванні» [10, с. 105].

Для об'єктивності у справі вилучення підручників при міністерстві було створено особливу комісію для перевірки науково-педагогічного рівня українських навчальних видань, їх систематизації, вироблення плану написання і перекладу підручників. Під час її роботи було рекомендовано не використовувати й значну частину української літератури [10, с. 106].

У 1919 р. міністерство освіти УНР реалізовувало вироблену на початку програму забезпечення шкіл українськими підручниками. Сам міністр особисто долучився до цієї справи. Саме у період Директорії видано найбільшу кількість його підручників і навчальних посібників з історії, які були написані ним за часи вчителювання на Поділлі.

Для кращого стану освітньої галузі було здійснено збільшення фінансування навчальних закладів, педагогічних професійних об'єднань, підвищення штатних окладів вчителів. Значна частина виступів Н. Григорієва на засіданнях урядів Б. Мартоса й І. Мазепи стосувалася виділенню коштів на утримання шкіл, допомогу вчителям, закупівлю навчального обладнання [10, с. 106].

У зверненні до Н. Григорієва вказувалось: «В останні часи брак паперу та нестача коштів на утримання служачих деяких установ загрожують архівам цих установ, документи яких можуть бути продані або знищені вивертанням з них чистих листів паперу. При цьому загинуть акти, які мають історично-наукову цінність. Щоби не допустити цього, потрібно негайно заборонити безоглядне знищення або продаж архівів. Разом з тим, визнається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої б входили б знавці архівного діла та археографи...» [11].

Міністерство народної освіти 19 серпня 1919 року звернулося до П. В. Клименка з пропозицією очолити «Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва» [9]. У листі до Н. Я. Григорієва вказувалось: «Відсутність у сучасний момент фахівця по справах охорони пам'яток старовини та мистецтва в Головнім управлінні мистецтв гальмує

заходи Міністерства Народної освіти щодо захисту пам'яток старовини та мистецтва і особливо архівів від руйнації. Мною накреслено низку заходів, аби запобігти майбутній шкоді від необережного поводження з цими, наукової вартості, цінностями, але, за відсутністю необхідних фахових людей, змушує мене звертатися до Вас, Високоповажний Пане Професоре, прийти на допомогу цій справі, прийнявши на себе тимчасове керування Відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва при Головному управлінні мистецтв, а також організацію Архівної комісії для вироблення засобів охорони архівів» [11]. Отримавши позитивну відповідь, міністерство 20 серпня 1919 р. затвердило його на посаді (у документі зазначено, що на посаді він з 14 серпня) [7].

15 вересня 1919 р. до Ради Народних Міністрів УНР звернувся міністр народної освіти Н. Я. Григорієв, який зазначив: «На Україні нищення пам'яток старовини і мистецтва завдяки суспільно-національній боротьбі й малій культурності народу дійшло страшних розмірів, державна влада мусить подбати про охорону й догляд за ними» [11]. Проте затвердити цей законопроект так і не встигли через загострення зв'язків та наступ більшовиків [9].

Педагог у багатьох своїх працях вагому увагу приділяв саме збереженню української мови та самобутності українського народу. У своїх роботах з української мови зазначав: «...українську мову необхідно удосконалювати, запровадження її потрібно у школах та у виданні підручників українською мовою» [9]. У своїй праці «Деякі загадки екзаменатора», яка вийшла друком у 1912 р. у журналі «Світло», Н. Григорієв описував освіту, а саме: становище української мови в школі та в Україні. У праці Н. Григорієв зазначає: «...найбільше українську мову вживають саме пан-отці. Йому не раз доводилося вислуховувати перекази Закону Божого чистою українською мовою саме від пан-отців. Це пояснювалося, по-перше, тим, що пан-отці не так боялися циркулярів, а по-друге, вони були ближче до практичного життя і глибше розуміли значення науки рідною мовою» [9].

Досить добре Н. Григорієв у праці «Ідім хоч манівцями» описує таку проблематику, як незабезпеченість українських шкіл навчальною літературою. Та акцентує увагу на те, що «...допоки у нас немає рідної школи, то учні мають навчатися в російських школах по російських книжках», «...наші школярі в більшості не бачать української книжки, а разом з тим і не читають ніде нічого про Україну, її життя, не знають хто вони, й де вони, і виростають якимись безбатченками» [3, с. 59]. Н. Григорієв стверджував, що усі ці негаразди можна оминати, якщо відповідально поставитися до підручників, які дозволило Міністерство Народної Освіти. Педагог бібліотеки описує так: «...до шкільних бібліотек треба вибирати такі російські книжки, в яких так чи інакше зачіпається життя українського люду, треба, щоб, складаючи шкільну бібліотеку, вчитель не брав абиякі російські книжки» [9]. Тоді, безумовно, «...школяр, перечитавши такі книжки, не заблудиться на національним роздоріжжі, принаймні хоч трохи знатиме Україну і не вважатиме її за щось “заграничне” або фантастичне, що існує в уяві людей, як гарна казка. Така бібліотека зробить свій вплив на школяра, призвичаїть його дивитися на Україну не тільки як на щось реальне, а навіть і рідне, примусить його вважати себе не безбатченком, безнаціональною істотою, а членом певної національної громади» [2, с. 59].

Н. Григорійв зазначав: «...завдання таких бібліотек набирає ще більшої актуальності, коли взяти до уваги, що учителів чимала кількість, і досить часто вони змінюються. На сьогодні відповідальний і поміркований патріот, завтра лиш “прихильник”, позавтра – байдужий, а далі може стати і ворогом українства. А бібліотека у школі залишається навіки у школі, а знищити “нелюблячі” підручники ворогові українства не буде досить просто, бо то книги, які дозволені міністерством, і бібліотека завше робитиме своє діло – національного усвідомлення дітей...» [9].

Н. Григорійв зазначав, що «...розглядає книжки і робить “допущеніє” особливий Комітет при Міністерстві Освіти. Тепер учитель, складаючи бібліотеку, звичайно бере книжки на здогад, часом й хоче покласти яку-небудь на українські теми, та не знає, чи дозволена, й де повідомлялось про дозвіл, а без таких відомостей інспекція не пускає книжок в бібліотеку. Коли ж буде складено даний список і поширено між учителями, то кожен учитель матиме спромогу впорядкувати таку бібліотеку. Для початку додаю при цім список таких книжок і прохаю товаришів-учителів, хто знає ще “дозволені” книжки на українські теми повідомить про це редакцію, щоб вона мала змогу цей список поширювати й надалі» [2, с. 60].

Педагог багато працює, викладає історію, географію та російську літературу. Як згадував пізніше педагог у своєму автобіографічному нарисі, «...навіть викладаючи російську мову, я намагався прищепити любов і повагу до рідного краю» [5]. Ведучи курс «Родиноведения», де описував значну кількість матеріалу, який пов’язаний із історією України, доносив твердження Ушинського про необхідність навчати учнів у школі мовою матері [9].

Таким чином, діяльність Н. Григорієва на посаді міністра освіти за УНР була спрямована на започаткування народної, української освіти, що могла б виховати нове, патріотично налаштоване покоління свідомих громадян України. Хоча за політичної і соціально-економічної кризи більшість проектів не набули чинності [9].

У листопаді 1920 р., після падіння УНР, Н. Григорійв був змушений емігрувати до Польщі. У 1921 р. Н. Григорійв переїхав з родиною до Чехословаччини, де за його діяльності та ініціативи створюється ряд навчальних закладів [9]. У закладах офіційна мова для викладання була українська.

У Чехії педагог отримує ступінь професора Празького університету та очолює партію Українських соціалістів-революціонерів. За ініціативи Н. Григорієва створюються навчальні заклади, де головним центром стає Український громадський комітет, у якому педагог стає завзятим «носієм» української мови, звичаїв та українських традицій [9].

Отже, діяльність Н. Григорієва на посаді міністра освіти Української Народної Республіки була спрямована на націоналізацію системи народної освіти, яка б могла виховувати нове покоління свідомих громадян України. Ставши міністром УНР, у 1918 р. педагог запровадив обов’язкове викладання у школах українською мовою та видав документ «Школи на Україні», де свідчило про відкриття у 39 населених пунктах України шкіл.

Перспективою подальших досліджень є внесок сина Никифора Григорієва – Мирослава Григорієва у розвиток української освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Т. Невтомний народник Ничипір Якович Григорійв. URL: <http://kraeznavstvo.at.ua/news/2009-08-27-20>.
2. Гр. Наш. Про навчання дітей рідній історії. *Світло*. 1912. Ч. 5. С. 6–18.
3. Гр. Наш. Деякі згадки екзаменатора. *Світло*. 1912. Ч. 9. С. 46–60.
4. Гр. Наш. Ідім хоч мандрівцями. *Світло*. 1911. Ч. 5. С. 59–64.
5. Григороріів Н. Автобіографічний нарис та список праць. 337 арк.
6. Енциклопедія українознавства: словникова частина / ред. В. Кубійович. Львів, 1993. Т. 2: Перевидання в Україні. С. 405–800.
7. Історія України: словник-довідник / авт.-упоряд. Щедрина І. Е. Харків: Країна мрій, 2008. 148 с.
8. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil>.
9. Моргай Л. А. Григоріів Никифор Якович (1883–1953 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності: монографія. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. 228 с.
10. Ніковський А. Національний більшевизм. *Промінь*. 1919. 27 вересня.
11. Праці: «Спогади “Руїника”». Як ми руйнували тюрму народів, а як будувати свою хату». 13 травня 1937 р., 208 арк.
12. Старенький І. Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс. *Краєзнавство*. 2013. № 1. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/16.pdf
13. Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирогова: зб. наук. пр. / за ред. Верстюк В. Ф. Київ, 2011. 406 с.
14. Суспільно-політичні процеси в Україні в добу національно-визвольних змагань важко уявити без конкретних історичних постатей. URL: <https://refdb.ru/look/2110215-pall.html>
15. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник: у 2-х кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. Кн. 2. 552 с.

REFERENCES

1. Bondarenko T. Nevtomnyi narodnyk Nychypir Yakovych Hryhoriiv. URL: <http://kraeznavstvo.at.ua/news/2009-08-27-20> [in Ukrainian].
2. Hr. Nash. (1912). Pro navchannia ditei ridnii istorii. *Svitlo, Part 5, 6–18* [in Ukrainian].
3. Hr. Nash. (1912). Deiaki zghadky ekzamenatora. *Svitlo, Part 9, 46–60* [in Ukrainian].
4. Hr. Nash. (1911). Idim khoch mandrivtsiamy. *Svitlo, Part 5, 59–64* [in Ukrainian].
5. Hryhororiiv N. Avtobiografichnyi narys ta spysok prats [in Ukrainian].
6. Entsyklopediia ukrainoznavstva: slovnykova chastyna. (1993). V. Kubiiovych (Ed.). Vol. 2: Perevydannia v Ukraini. Lviv, 405–800 [in Ukrainian].
7. Istoriiia Ukrainy: slovnyk-dovidnyk. (2008). Shchedrina I. E. (Ed.) Kharkiv: Kraina mrii [in Ukrainian].
8. Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil> [in Ukrainian].
9. Morhai L. A. (2020). Hryhoriiv Nykyfor Yakovych (1883–1953 rr.): narisy z pedahohichnoi ta naukovoprosvitnytskoi diialnosti. Uman: “Sochinskyi M. M.” [in Ukrainian].
10. Nikovskyy A. Natsionalnyi bolshevyzm. *Promin*. 1919. 27 veresnia [in Ukrainian].
11. Pratsi: “Spohady “Ruinyka”. Yak my ruinuvaly tюрmu narodiv, a yak buduvaty svoiu khatu”. (1937). 13 travnia [in Ukrainian].
12. Starenkyi I. (2013). Tserkovno-istorychne kraieznavstvo: vytoky ta suchasnyi dyskurs. *Kraieznavstvo*, 1. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/16.pdf [in Ukrainian].
13. Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyrohova. (2011). Verstiuk V. F. (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
14. Suspilno-politychni protsesy v Ukraini v dobu natsionalno-vyzvolnykh zmahan vazhko uiavyty bez konkretnykh istorychnykh postatei. URL: <https://refdb.ru/look/2110215-pall.html> [in Ukrainian].
15. Ukrainska pedahohika v personaliakh. (2005). O. V. Sukhomlynskoi (Ed.). (Kn. 1–2); Kn. 2. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].